

Over de grens!

Yme Kuiper en Jan Holwerda

Inhoud

- 3 Voorwoord
- 4 Inleiding
- 7 Tuin en park vol groene ‘vreemdelingen’
- 11 Zwarte bedienden, pages en stalknechten
- 15 Families met internationale en koloniale relaties
- 19 Van Grand Tour, via toertjes naar massatoerisme
- 23 Ter afsluiting
- 25 Beknopte literatuurlijst

*Voorblad:
De Muur van Hadrianus, een mijl
ten westen van het Romeinse fort
bij Housesteads (UK). commons.
wikimedia.org.*

Voorwoord

Dit essay wordt u aangeboden door de Nederlandse Kastelenstichting (NKS). Het is door prof. dr. Yme Kuiper en landschapsarchitect Jan Holwerda geschreven in het kader van het Dag van het Kasteel 2019 thema, Over de Grens.

Verhalen over de cultuurhistorie van onze kastelen, buitenplaatsen en hun omringende tuinen, parken, bossen en landerijen worden meestal sterk vereenzelvigd met de geschiedenis en leefwijze van de adel en de elite. Deze benadering doet dit mooie erfgoed, haar betekenis in de Nederlandse geschiedenis, en haar bezoekers te kort.

De NKS brengt hierin verandering door elk jaar voor het landelijke publiekevenement Dag van het Kasteel een nieuw, actueel en prikkelend thema te kiezen. We geven met dit thema context aan dit erfgoed en halen meerstemmige verhalen boven.

Dit laat de hedendaagse relevantie van dit erfgoed zien. Dat is nodig om dit erfgoed de connectie met het heden en een zich ontwikkelend breder historisch besef te laten maken. En ook om de mensen die niet vanzelf belangstelling voor dit erfgoed hebben te interesseren.

Het thema is de blik waarmee de NKS op zoek gaat naar (ver)nieuwe(nde) verhalen. Een zoektocht waar we ook de academische wereld bij betrekken. Daarom nodigen we elk jaar de wetenschap uit te reflecteren op het thema. Om hun inzichten over kastelen en buitenplaatsen in connectie met het thema te delen. Dit doen we doelbewust, om het thema ook breder te agenderen. Met het essay hopen we onderzoekers op het idee te brengen om dieper te graven naar het thema dan de context van Dag van het Kasteel mogelijk maakt. Kuiper en Holwerda laten ons zien hoe zeer het lokale landschap met daarin een kasteel, buitenplaats of tuinaanleg is bepaald door invloeden van 'Over de Grens'.

Om te beginnen vertellen ze ons dat wat vroeger bijzonder was, nu heel gewoon is. Onze tuinen en parken staan vol met groen 'vreemdelingen'. Ook bespreken ze de expansie-

en migratiegeschiedenis verbonden met VOC en WIC en die zijn sporen heeft nagelaten op kastelen en buitenplaatsen. Vele zwarte bedienden werden in die tijd afgebeeld op schilderijen die in menige buitenplaats aan de wand hebben gehangen. De banden tussen families in Nederland en over de grens krijgt ook aandacht. Het essay laat nog eens zien hoezeer internationale relaties tussen mannen en vrouwen die geografische en sociale grenzen overschreden hun stempel op de Nederlandse geschiedenis hebben gezet. En tot slot is er aandacht voor de invloeden van 'Over de Grens' die ons bereikten door de 'Grand Tour'. Een zeer kostbare educatiereis van een paar maanden tot enkele jaren die jongelingen op de rand van volwassenheid maakten voor hun toekomstige carrière. Het fenomeen dat een onderdeel van de opvoeding was van oorspronkelijk de zonen van aristocraten uit Engeland, Frankrijk en het Duitse Rijk.

Ik hoop dat u dit essay met net zoveel interesse leest als ik. Vooral hoop ik dat het u nieuwsgierig maakt. Zodat u op Dag van het Kasteel, Tweede Pinksterdag, maandag 10 juni a.s. een van de deelnemende kastelen en buitenplaatsen bij u in de buurt zult bezoeken. Om zo zelf te ervaren wat zich op die plek destijds heeft afgespeeld. U vindt het hele programma op dagvanhetkasteel.nl

Maar vooral hoop ik dat u op Dag van het Kasteel ervaart dat kastelen en buitenplaatsen samen met hun tuinen, parken en landerijen onderdeel zijn van het Nederlandse landschap en ons land mooier maken. Hoe meer mensen hiervan doordrongen zijn hoe groter het draagvlak voor behoud van dit prachtige erfgoed zal worden.

Ik wens u, namens het hele Dag van het Kasteel team, een mooie Tweede Pinksterdag toe.

Heidi van Limburg Stirum,
directeur Nederlandse Kastelenstichting

Inleiding

*Cartografische vastlegging
van ook de grenzen van
de buitenplaats Walcherse
buiteplaats Zeewijk tussen
Oost- en West-Souburg door
ingenieur P. Lefèvre (1732).
Zeeuws Archief.*

Rivieren en gebergten vormen van oudsher grenzen tussen rijken, landen en naties. Toch zijn het vooral de associaties, zo niet de gevoelens en de verhalen, die mensen bij het woord grenzen hebben die ze belangrijk maken. Wie in het heden een fascinatie heeft voor wat eens het Romeinse rijk was, bezoekt nu de grenzen die ongeveer twee millennia geleden door Romeinse legers werden bewaakt. Zonder *limes*, zonder de Muur van Hadrianus en zonder de reconstructies van Romeins leven langs Rijn en Donau kunnen we ons geen voorstelling van dat immense rijk maken. In vele Europese landschappen, van Dover tot en met Palermo, speelden kastelen al sinds mensenheugenis door hun militair-strategische ligging een sleutelrol bij bewaking van de grenzen van territoria. Ten diepste is de inzet van de Brexit een grensgevoel: 'we' willen de zeggenschap terug over 'ons' eiland, van de *White Cliffs of Dover* tot de grensstreken met Schotland. En neem een begrip als *buitenplaats* – bij dit sinds de achttiende eeuw in de Republiek der Verenigde Nederlanden ingeburgerd begrip is onmiskenbaar sprake van een grensbesef. Het gaat namelijk om een aangenaam en tijdelijk verblijf op een locatie buiten de stadsmuren. Hier de stad, daar het platteland.

Wie zich met onderzoek naar kastelen en buitenplaatsen in heden en verleden bezighoudt weet dat dit niet gaat zonder kaarten. De cartografie is bij uitstek het vak waarin alles om grenzen draait en waarvan zijn geschiedenis niet los valt te denken. Grootgrondbezitters op het platteland maar ook stedelijke instellingen lieten in de vroeg-moderne tijd landmeters hun eigendom van land en water opmeten. Na circa 1800 kwam het kadaster dat binnen het kader van natie-staten grenzen van eigendom ging vaststellen.

Het is inmiddels gemeengoed geworden onder historici om de decennia rond 1800

op te vatten als de tijd van een versterkt en door steeds meer mensen gevoeld natiebesef. Mensen in Europa die elkaar nooit ontmoet hadden voelden zich meer dan vroegere generaties nauw met elkaar verbonden omdat ze in staatsverband een natie met elkaar gingen vormen. Geen nationalisme zonder geloof in grenzen. Onderwijs zorgde er vanaf toen voor dat het verleden steeds meer beleefd werd als nationale geschiedenis. Vanaf dat moment was het mogelijk om de bewaking van grenzen van staten aan jonge mannen over te laten die zich onderwierpen aan de door de nationale overheid ingevoerde dienstplicht. Bij de oorlogen die er daarna in heel Europa volgden konden leiders massa's mobiliseren om oude grenzen te verdedigen of nieuwe te maken. Na twee wereldoorlogen kwam de reactie op dit alles vrij laat in de vorige eeuw. Pas na de val van de Muur (over grenzen gesproken!) en door het einde van de Koude Oorlog kwam er ruimte voor de idee en praktijk van een Europa zonder Grenzen.

Zonder op alle haken en ogen van dit recente Europese project in te gaan is steeds duidelijker geworden dat naast de verschillende nationale geschiedenissen er ook zoiets als een gedeelde Europese geschiedenis bestaat. Juist daarin spelen thema's als culturele uitwisseling en cultureel erfgoed een niet weg te denken rol. Ook het onderzoek naar en belangstelling voor kastelen en buitenplaatsen speelt zich langzamerhand af op een steeds uitdijend gebied. Bepalen we ons hierbij tot Nederland, dan zien we dat rond 1900 zowel natuurbescherming als van behoud van monumenten in steeds bredere kring ging leven. Erfgoed werd tot op zekere hoogte een zaak van nationaal beleid. In het Nederland van Jac. P. Thijsse van rond 1900 lagen natuur- en monumentenbescherming nog in elkaars verlengde. Honderd jaar later zijn de velden van natuurbescherming en monumentenzorg in organisatorisch opzicht veel verder uit elkaar gedreven, met alle risico's van dien. Vanaf de jaren 1970 waren het aanvankelijk eenlingen die verkondigden dat kastelen en buitenplaatsen niet alleen vanwege hun monumentale status onderzoek verdienen. Zij pleiten voor

Groepsportret met een zwarte bediende, door Frans Hals (1645-48). Museum Thyssen-Bornemisza te Madrid.

onderzoek, beleid en beheer ervan, dat vervat moest zijn in een bredere en integrale context. Die van landschap- en cultuurgeschiedenis bijvoorbeeld -en de vele vakken die tussen deze beide polen geplaatst kunnen worden.

Aarzelend beginnen de panelen thans te verschuiven. De bouwhistoricus wil inzicht krijgen in de veranderingen in het politieke landschap die leiden tot anders gebouwde en ingerichte huizen; de tuinhistoricus zoekt nu uit hoe in die tuinen mensen aan het werk werden gezet. Waar kwamen die hoveniers eigenlijk vandaan, wat was hun plaats in de lokale samenleving? En dan de geschiedenis van al die bijzondere bomen en planten, de zogeheten exoten, hoe kwamen die in vredesnaam naar de Nederlanden. Inderdaad meervoud. Al kwam er een breuk tussen de noordelijke en zuidelijke gebieden in de zestiende eeuw, harde *culturele* grenzen zijn er sindsdien nooit geweest. Eigenlijk geldt hetzelfde voor onze oosterburen. Stel u de Nederlandse reiziger voor die in de achttiende eeuw een reis door aangrenzende Duitse gebieden van onze eigen Republiek ging maken. Hoe lang kon hij of zij niet uit de voeten met de eigen landstaal om zich heel wel verstaanbaar te maken daar in Duitsland?

Nog een ander, meer concreet voorbeeld kan in dit verband veel duidelijk maken. Zo zal de kunsthistoricus in onze dagen niet langer tevreden zijn de aanwezigheid van zwarte bedienden op oude schilderijen die hingen of hangen op kasteel of buitenplaats alleen maar te verklaren uit statusmotieven ontleend aan voorbeelden van buitenlandse vorstenhoven. Er is meer aan de hand. Het is op dit punt dat nationale geschiedenis niet langer voldoet als blikveld, maar dat deze plaats moet maken voor een transnationaal perspectief, dat ook wel is betiteld als *global history*. Deze wending mag zeker niet opgevat worden als het wegschuiven van aandacht voor lokale ontwikkelingen. Integendeel. Dat wat uit verre landen of zelfs andere continenten komt wordt altijd op een specifieke manier verwerkt in een stad of dorp hier. Dat is onze tijd gemakkelijker voorstelbaar dan voor eeuwen terug, maar toch was dat toen ook al zo. Hoe groot is in dit opzicht niet de invloed geweest van reizigers, aanvanke-lijk vooral uit hogere kringen of die van handel overzee, die met ideeën en schatten van elders thuiskwamen? De Grand Tour is hier een uitstekend voorbeeld van. Daarom staan we er direct wat uitvoeriger bij stil.

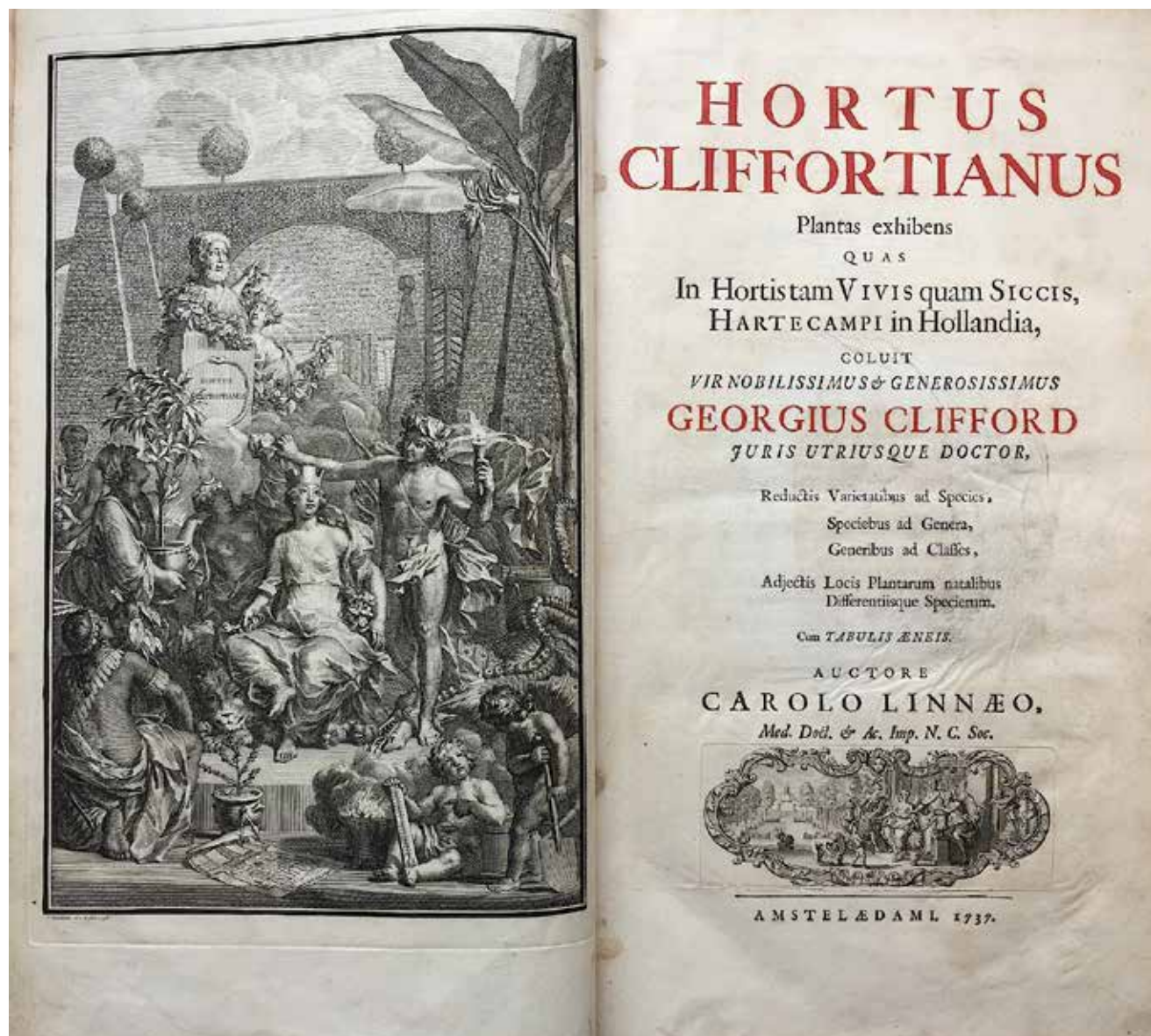
Het thema waar de NKS dit jaar haar Dag van het Kasteel aan koppelt: *Over de grens!*, is een uitnodiging voor zowel het publiek dat nieuwsgierig is naar de verhalen van verre die met de geschiedenis kasteel en buitenplaats zijn verbonden, als voor hen die daarvoor verhalen leveren. Het ligt voor de hand dat een kenniscentrum als de NKS daaraan haar bijdrage levert op basis van verantwoord onderzoek. Voor deze inleidende schets hebben we vier specifieke thema's gekozen om op die manier de algehele focus op grenzen bij de te houden manifestatie *Over de grens!* concreter en aanschouwelijker te maken. Het zijn met name geografische, sociaal-culturele én mentale grenzen, die apart maar ook in hun onderlinge verband hieronder aan de orde komen.

Tuin en park vol groene 'vreemdelingen'

Wat vroeger bijzonder was, is nu heel gewoon. Of het nu een boom uit een kasteeltuin is, een heester op een buitenplaats of zelfs een plantje uit uw eigen tuin, grote kans dat deze uit een ander land of continent stamt, ja zelfs van het 'einde van de wereld'. Eeuwen geleden startte bij onze voorvaders al het importeren van planten. Het begon allemaal met nutsplanten maar snel volgden ook sierplanten. De Romeinen introduceerden al zoiets als maanzaad of keukenkruiden als karwij en selderij. Daarna volgden in de Middeleeuwen de medicinale kruiden en planten met een symbolische betekenis, denk aan Madonnaplanten, bestemd voor het kerkaltaar. Deze al vroeg geïntroduceerde planten waren te vinden in de tuinen bij kastelen, kloostercomplexen en een enkele stadswoning. Uit Midden- en West-Europa stammen bijvoorbeeld het madeliefje, de margriet en het sneeuw- en lenteklokje. En uit Zuid-Europa zijn dat bijvoorbeeld de stokroos, het leeuwenbekje, de pioenroos en het welriekend viooltje. Allemaal planten die nu gemeengoed zijn. Ze zijn terug te vinden in middeleeuwse getijdeboeken, op schilderijen, in verordeningen, op soortenlijsten.

In de Renaissance volgden de kruidboeken. Fraaie boekwerken met een beschrijving van alle voor de auteur bekende planten – het waren haast plantenverzamelingen op papier. Bij tuinen ging dit aspect ook spelen: de tuin als verzamelplaats, als levende encyclopedie. De eerste botanische tuinen ontstonden toen - zo ook in Padua, uit de buurt waarvan vermoedelijk de bij huidige buitenplaatsen in Noord-Nederland befaamde stinzenplanten ooit kwamen. Neem ook de Hortus botanicus van Leiden en de komst van 'de tulp'. Het was de Vlaamse arts en botanicus Carolus Clusius die hier de eerste gedocumenteerde exemplaren van deze van oorsprong uit Turkije afkomstige soort plantte. Ook particulieren gingen verzamelen, met name in onze Gouden Eeuw. Denk aan raadspensionaris Gaspar Fagel op zijn landgoed Leeuwenhorst bij Noordwijk of aan de diplomaat Hans Willem Bentinck op Zorgvliet bij Den Haag. En, niet te vergeten, de uit Emmerich afkomstige Agnes Block op haar buiten Vijverhof

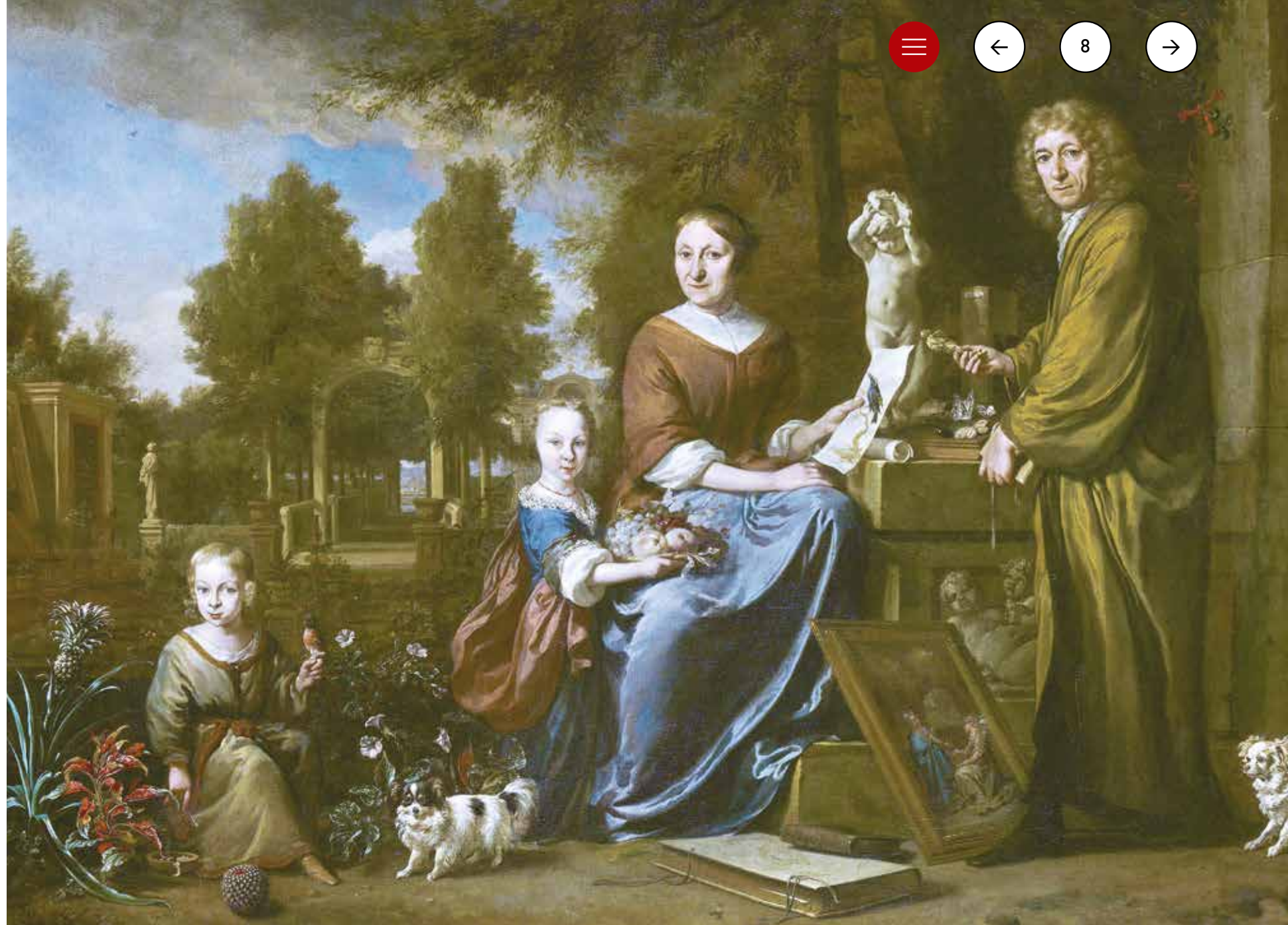

*Hortus Cliffortianus van
Carolus Linnaeus (1737)*

bij Loenen aan de Vecht. Op Vijverhof kweekte deze inmiddels rijke koopmansweduwe zeldzame uitheemse planten- en bloemensoorten. Haar *finest hour* beleefde ze met het kweken van een vruchtdragende ananasplant. Ze werd er beroemd mee in de Republiek, ja zelfs in Europa. We zien die prestatie verbeeld op een schilderij van Jan Weenix: Agnes op haar buitenplaats Vijverhof, met in de hoek linksonder de ananas, met nog een tweede exoot, een cactus. Internationaal gezien was toen De Hartekamp bij Heemstede met de enorme grote collectie levende exoten en de uitgebreide herbariumcollectie van George Clifford het meest beroemd. Hij had de Zweedse plantkundige, dierkundige en arts Carolus Linnaeus als lijfarts aangetrokken en die wist ook wat hem te doen stond in de tuin. En zo kennen we nu een naar hem genoemde classificatie voor alle toen bekende mineralen, planten en dieren, met de nog altijd gebruikelijke twee Latijnse namen voor iedere soort.

Al deze verzamelaars verkregen hun exoten van over de grens. Dat ging via uitgebreide persoonlijke netwerken oftewel uitwisseling met botanisten en liefhebbers in binnen- en buitenland. Ze waren er niet speciaal voor opgericht: de Verenigde Oost-Indische Compagnie en West-Indische Compagnie, maar zonder hun bestaan had alles niet zo'n vlucht kunnen nemen. Vanuit Zuid-Europa kwamen bijvoorbeeld de nu o zo gewone sering, goudenregen en duizendschoon. Noord- en Zuid-Amerika leverden zonnebloem, weymouthden, moerascypres en afrikaantjes. Niet veel later volgden onder andere esdoorn, tulpenboom, Amerikaanse eik, oostindische kers. Dan nog eens vuurpijl en (hang)geraniums uit Zuid-Afrika. Heel opmerkelijk, ten slotte, zijn twee soorten die door kruising in de tegenwoordig als doorsnee beschouwde plataan resulteerden: de westerse plataan uit Noord-Amerika en de oosterse plataan uit Klein-Azië.

Bij ver weg de meeste buitenplaatseigenaren was sprake van een veel beperkter sortiment. Niet iedereen was grootverzamelaar. Velen hadden het liefst mediterrane gewassen als onderdeel van hun toen nog geometrische tuin. Het ging om oranjeboompjes (diverse Citrus-soorten), laurier, jasmijn en oleander. Trouwens, de veelvuldig in parterres en als afzetting toepaste buxus is in heel Europa te vinden, maar is voor ons land import uit zuidelijkere streken. De recente buxusbedreigingen komen eveneens van over de grens. Zo stamt de buxusmot uit Oost-Azië.

Agnes Block met gezin op Vijverhof, door Jan Weenix (1684-1704). Amsterdams Museum.

In de tweede helft van de achttiende eeuw komt de landschappelijke tuinstijl op. Die ging hand en hand met vele nieuwe soorten heesters en bomen. Hun verscheidenheid aan kleur, groeiwijze en bladvorm, plus een toenemend aantal wintergroene soorten vroeg om een 'toneel', dat wil zeggen een eigen plek in tuin en park. Het landschapspark bood deze ruimte. Zeker ook omdat veel planten uit gelijkende klimaatzones afkomstig waren en zich na aanplant goed wisten te handhaven. Plantgoed van *all over the world* duikt vervolgens op: vleugelnoot uit de Kaukasus en Oriënt, *Cornus* soorten uit Oost-Europa en Noord-Azië, *Fuchsia* uit Peru en Chili, *Ginkgo* uit China, blauweregen uit China en Japan, en hortensia, haagliguster en Japanse duizendknoop uit Japan. Al snel, en zeker tegenwoordig, weet men dat exoten niet alleen een verrijking vormen. Planten als bijvoorbeeld reuzenberenklauw, de al genoemde Japanse duizendknoop en Amerikaanse vogelkers zijn vandaag de dag gevreesde invasieve soorten.

De honger naar nieuwe soorten bleef daarna onverminderd. Botanische tuinen, kwekerijen en rijke particulieren zonden plantenjagers uit. Nog meer soorten doken daarmee in de tweede helft van de negentiende eeuw op: Japanse hazelaar, magnolia soorten uit Japan, *Paulownia* uit China, de mammoetboom uit Californië en *Thuja* of reuzenlebensboom uit de USA, rododendrons, primula's en vaantjesboom uit Oost-Azië. Planten uit West-China, Himalaya en bijvoorbeeld Turkistan volgden daarna nog eens: vlinderstruik uit China, en meerdere primula's en nog meer rododendrons uit Centraal-Azië.

Het begint u misschien wat te duizelen. Maar het is niet anders. We stuiten op een steeds voortdurend proces. Daar gaan we weer. Een soort als de tegenwoordig toch redelijk 'gewoon' gevonden *Metasequoia* werd pas in WO II ontdekt in een afgelegen vallei in Centraal-China. Deze is pas sinds 1960 door stekken en zaaien massaal vermeerderd en verspreid. En dan te bedenken dat bomen uit dit geslacht voordien alleen bekend waren door fossielen.

Er is op dit punt kennelijk weinig nieuws onder de zon. Nog steeds kwamen veel planten op buitenplaatsen terecht. Die honger naar 'nieuwe planten' vertaalde zich aldaar - en ook op kwekerijen - op een andere wijze. Eigenaren en tuinbazen wierpen zich op het kweken en kruisen van allerlei met name eenjarig plantgoed. Tentoon-

Levantsche Rooselaar (Rhododendron ponticum) uit Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheem-sche boomen en heesters van Johan Carl Krauss 1802-1809
commons.wikimedia.org.

stellingen en prijsvragen joegen dit fenomeen nog eens aan. Menig eigenaar pronkte maar al te graag met aanwinsten die door de kunde en het harde werken van zijn tuinbaas en personeel waren opgekweekt. Het ging om planten die niet alleen in huis of kas stonden, maar ook veelvuldig werden toegepast in de vele eind negentiende-eeuwse plantenbedden. Men noemde ze vanwege hun vele patronen en vormen mozaiekbedden of, meer spottend, puddingbedden. Heel veel van deze variëteiten kennen we tegenwoordig niet meer en dat geldt ook voor menige ooit geïmporteerde exoot. En toch, er zijn nog zoveel planten om ons heen te zien die 'wij' zo helemaal 'bij ons Nederlanders' vinden horen, dat maar weinigen er weet van hebben dat ze van over de grens stammen. Gek, hè.

Via een stellage was de bloeiende top van de Agave of Aloë op Daalhuizen te Velp te bekijken. Gelders Archief.

Zwarte bedienden, pages en stalknechten

'G eschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden.' Deze bondige omschrijving is van onze grootste cultuurhistoricus Johan Huizinga. Elke generatie staat iedere keer weer opnieuw voor de uitdaging inhoud te geven aan zijn typering. Voor generaties Nederlanders is het Rijksmuseum hét ijkpunt geweest van hoe zij hun nationale geschiedenis zagen. Dat ligt voor de hand: het Rijksmuseum is in de negentiende eeuw juist gesticht om de geschiedenis van Nederlands beschaving aan alle lagen van de bevolking te tonen. De afgelopen decennia is er veel gebeurd in en met het Rijksmuseum. Eerst was er een grenzendebat: hoe kunstgeschiedenis van de rest van de geschiedenis te scheiden? En onlangs was er de uitdaging: hoe ons koloniale verleden op een nieuwe, ook moreel verantwoorde, manier te tonen? Het laatste onderstreept dat we de geschiedenis van Nederland niet langer beperken tot zijn huidige nationale grenzen. Kortgeleden heeft het Rijksmuseum zelfs aangekondigd in de naaste toekomst met een tentoonstelling over slavernij en slavenhandel te komen. Het kan verkeren.

Als opmaat voor zo'n tentoonstelling zien we alom in de recente geschiedenis van ons cultureel erfgoed 'de zwarte bediende' als sleutelthema opduiken. We ontdekten recentelijk steeds vaker zwarte ('moorse') bedienden of slaven op schilderijen die ooit de wanden van de fraaie woningen van Amsterdamse of Middelburgse kooplieden of regenten uit de zeventiende of achttiende eeuw sierden. Even opvallend zijn de vaak wat grotere doeken in kastelen in het midden en oosten des lands waar zwarte pages (soms ook meisjes) hun hoog-adellijke heren of dames gezelschap houden of ter meerder eer en glorie van een edele veldheer of jager staan afgebeeld op een slagveld of in een landschap. Zoetjesaan traden vertegenwoordigers van het zwarte personeel de werelden van stadshuis, buitenplaats en kasteel binnen. Bepaalde vragen begonnen onderzoekers steeds meer te intrigeren: wie waren deze zwarte bedienden, pages en stalknechten? Hadden ze ook eigen namen? Vanwaar kwamen zij? Om op zoek te gaan naar hun individuele verhalen is het verstandig de bredere

Detail met zwarte bediende uit Schutters van wijk VIII, door Bartholomeus van der Helst (ca. 1640 - ca. 1643). Rijksmuseum Amsterdam.

context te schetsen. Het bijwerk in de schilderijen – de zwarte bediende – trad uit de schaduw en veroorzaakte een kettingreactie: de bestaande beelden van expansie- en migratiegeschiedenis verbonden met VOC en WIC, met handel en oorlog overzee, met 'ons' Indië en Suriname, van KNIL tot zending of missie, kantelden een forse slag en openden debatten, en soms zeer felle, over hoe deze internationale geschiedenis van Nederland op verantwoorde en faire wijze over het voetlicht te brengen. *There is no easy way out!*

Laten we nog eens dwalen door de zalen van het Rijksmuseum waar ook een geschiedenis van overzee wordt getoond. Beginnen we bij een groot panoramastuk van een landschap in Zuid-Zweden, waarin de ijzerfabricage van Nederlandse families als Trip en De Geer in beeld is gebracht. Inderdaad was de basis van Hollandse macht overzee: kogels en kanonnen. Ook Rembrandt vereeuwigde bejaarde Trippen. We lopen door naar het portret van de commandant van het Ghanese VOC-fort aan de Afrikaanse kust. Een zwarte bediende duikt naast hem op – vermoedelijk een jonge slaaf, aangevoerd uit het binnenland. Wie volgt? - een koopman die zaken doet in de Oriënt en tussen zijn personeel ontwaren we een moorse bediende. Alle drie de schilderijen representeren de Gouden Eeuw, van een heuse republiek van burgers. Het

Oppekoopman VOC met een zwarte bediende, door Aelbert Cuyp (ca. 1640 - ca. 1660). Rijksmuseum Amsterdam.

Herzogin Louise Friederike von Mecklenburg-Schwerin en Hofmohren Caesar, door Georg David Matthieu (1772). Schloss Ludwigslust.

Johanna Charlotte von Brandenburg-Schwedt (1725 - 1749). Kasteel Middachten.

Eugenius van Savoye-Carignan (1736). Kasteel Middachten De Steeg.

hoogste personeel van die Republiek leverden de hoog-adellijke, met elkaar verbonden families Oranje en Nassau. Het is met name in het gezin van stadhouder Frederik Hendrik en echtgenote Amalia van Solms dat zwarte bedienden in hun entourage opduiken. We staan inmiddels op de drempel van het hofleven in Europa. We kunnen gemakkelijk grenzen overgaan: bij portretten van de hoogste kringen aan de vele Duitse vorstenhoven uit vooral de achttiende eeuw stuiten we voortdurend op zwarte bedienden. Wie goed oplet bij Stanley Kubricks meesterwerk *Barry Lyndon* ziet dat in deze film over hofkringen in de achttiende eeuw zwarte pages voorkomen. Helemaal mode in die tijd. En via deze omweg komen we dan ten slotte uit bij de landadel in de Republiek. Nu even helemaal los van het Rijksmuseum, kijk eens goed rond op bijvoorbeeld de oude adellijke huizen Cannenburgh, Middachten en Amerongen. Ook daar ontbreken ze niet: portretten met zwarte pages, stalknechten en bedienden.

Soms kan de ontsluiting van één historische bron, gekoppeld aan één jaartal, het grote publiek een heel nieuw panorama voorschotelen. Dat lijkt het geval te zijn met de officiële afschaffing van de slavernij door Nederland in 1863. Ex -slaven kregen een naam, hun bazen een vergoeding van overheidswege als compensatie voor hun verlies van eigendom. Het doek ging op en vanaf nu kunnen we gaan kijken welke families vooral bij de slavernij in de West waren betrokken. De eerste resultaten dienen zich aan; er zijn lijnen te trekken tussen eigenaren van buitenplaatsen en plantages in Suriname. Of zij de eersten zonder het bezit van de laatste hadden kunnen stichten of verwerven is een vraag die nader en systematisch onderzoek vergt.

< *Willem III van Nassau, atelier Gottfried Kneller (1661-1723). Kasteel Middachten.*

> *Hans Willem Bentinck, door Gottfried Kneller (1675-1699). Kasteel Middachten.*

Families met internationale en koloniale relaties

Zonder twijfel is de historie van nu nog bestaande Nederlandse kastelen en buitenplaatsen een onderdeel van de algehele geschiedenis van ons land. Datzelfde geldt voor de eigenaren en bewoners ervan. Maar hoe beiden zich precies tot elkaar verhouden is geen simpele zaak, maar eerder een complexe reeks van verhalen. Wat zegt het als we vaststellen dat sinds de vroegmoderne tijd (zeg vanaf 1500) adel en rijke burgerij - vaak waren dat personen met internationale contacten - bijzondere huizen lieten bouwen, er hun parken en tuinen bij aanlegden, regelmatig gasten ontvangen, met elkaar op jacht gingen, portretten van familieleden aan de wand hingen, hun verzamelde kostbaarheden toonden of hun personeel opdrachten gaven? Nog niet veel.

Wie nu door zulke huizen dwaalt wil immers meer weten van al die wonderlijke dingen die hij tegenkomt: hé, wat een apart familiewapen is dat! Waarom zijn deze figuren ten voeten uit geschilderd? Waar komt al dat porselein vandaan? Wie namen deel aan die jachtpartij op dit schilderij? Wat voor muziek werd hier gespeeld? Waar sliepen dan al die bedienden? En zo vallen er nog veel meer uitingen van nieuwsgierigheid te bedenken. Een ding is zeker: het overgrote deel van de bezoekers wil verhalen horen over hen die hier ooit echt met elkaar leefden. Lief en leed met elkaar deelden. Liefst ook over zaken die niet als saai, braaf en voorbeeldig gelden. Een zwart schaap – prima; een verdorven weduwe – graag; een geldverslindende zoon – ook goed. Slechts een kleine minderheid wil beslist het naadje van de kous weten van hoe het huis was gebouwd of gerenoveerd, wie de tuin had aangelegd, en hoe de families van de eigenaren opgenomen waren in hele kring van bloed- en aanverwanten. Tja, hoe deze twee thans zo gescheiden werelden van 'beleving' en 'kennis' wat dichterbij elkaar te brengen?

Misschien door zowel de specifieke verhalen te vertellen die verbonden zijn met een bepaalde locatie als op zoek te gaan naar grenzen overstijgende, omvattender verbanden. Probeer eens lijnen te trekken tussen beiden. Wie dat aandurft, merkt weliswaar dat we te kust en te keur kunnen gaan. Neem bijvoorbeeld Huis Middachten, in De Steeg. In de huidige Grote Zaal staren stadhouder-koning Willem III en zijn vriend

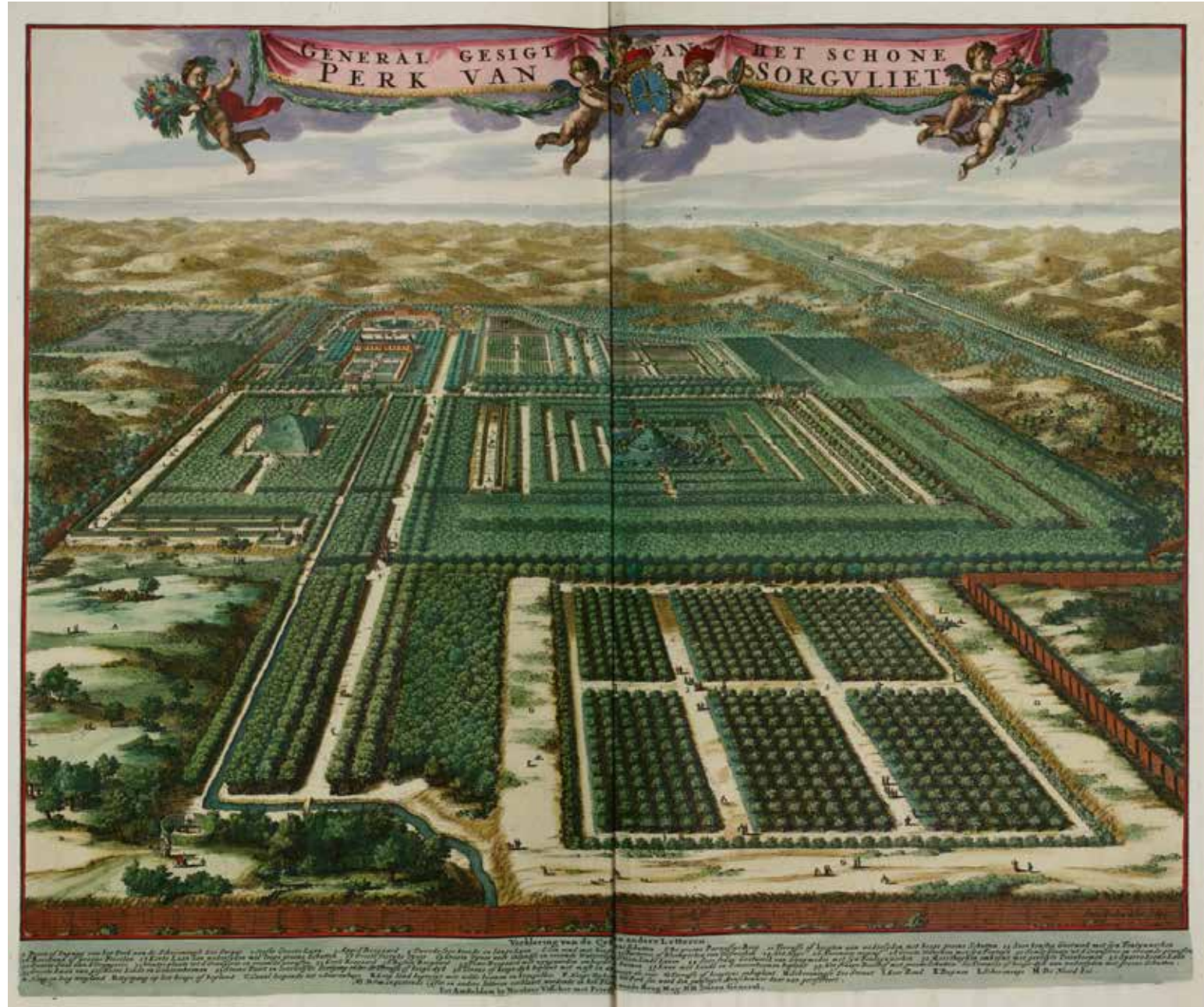

Johan Maurits van Nassau-Siegen, door Pieter Nason (1666). Nationaal Museum Warschau.

Hans Willem Bentinck elkaar vanaf de twee grootste grote wanden aan. Ze kwamen wel eens op Middachten, maar hebben er nooit gewoond. Pas generaties later zijn hun portretten hier komen hangen. Latere Bentincks woonden hier wel en thans zijn huis en landgoed eigendom van een Duitse adellijke familie. Vanaf de bouw van dit huis in de late zeventiende eeuw vertelt het een internationaal verhaal. Architectonisch dat van het Hollandse classicisme met Italiaanse inslag. Ook qua loopbaan, oriëntatie en sportieve belangstelling van de eigenaren stuiten we op internationale connecties. Voor de tuin geldt hetzelfde. Gelijk bij onder andere de huizen Twickel en Weldam was het rond 1900 tuinarchitect Hugo Poortman, sterk beïnvloed door zijn Franse leermeester Édouard André, die met geometrische lijnen en patronen hier de een eeuw eerder geïntroduceerde Engelse landschapstijl terugdrong. Een tikkeltje overdreven gesteld, maar stijlveranderingen van huis en tuin kwamen bij de Nederlandse bovenlagen vanuit Italië, Frankrijk en Engeland. Denk in dit verband eveneens aan de komst van Hugenoten (als Daniël Marot) naar de Republiek. Maar wie vormden sinds de Tachtigjarige Oorlog toch vooral de grote meerderheid onder vele buitenlandse officieren die in dienst van diezelfde Republiek eerst de Spanjaarden en daarna vooral de Fransen in de zeventiende en achttiende eeuw bestreden? Inderdaad, Duitsers, en, niet toevallig, vaak van adel.

De spinnen in dit internationale web waren de Oranjes en de Nassaus: de verzwaarde hoogadellijke families die vanaf de Opstand, met twee periodes van onderbreking, de natie leidden in de oorlogen waar haar geschiedenis tot circa 1750 bol van stond. Wie de grote eetzaal van het voormalige Stadhoudelijk Hof te Leeuwarden bezoekt raden we aan goed om zich heen kijken. Deze zaal was ontworpen door Daniël Marot in de vroege achttiende eeuw en daarna voorzien van een wandverhaal over de illustere Nassaus en sommige van hun echtgenotes. Kleding, houding en bijfiguren vertellen vooral een verhaal van militair vertoon. Liefhebbers van het televisieprogramma Blauw Bloed kunnen zich terstond vergapen aan de representatieve pendant portretten van stadhouder Hendrik Casimir II, zijn zoon Johan Willem Friso en hun beide Duitse echtgenotes.

Voor ons is hier spannender de afbeelding van een zwarte staljongen die het paard van stadhouder Willem Frederik van Nassau, de vader van Hendrik Casimir II, vast-

De buitenplaats Sorgvliet bij Den Haag, door Johannes van den Aveelen (1691-1698).

houdt. Was de jongen echt in dienst van deze stadhouder of was hij hier uit status-overwegingen symbolisch aan zijn heer gekoppeld? Juist dit deel van de wanddecoratie is gesloopt uit het voormalige buiten Oranjewoud van de Nassaus bij Heerenveen. Het origineel schijnt ooit op een kasteel te Siegen hebben gehangen. Dat Friese lustslot was indertijd gesticht door Willem Frederiks weduwe Albertine Agnes, dochter van stadhouder Frederik Hendrik.

Aan de wand daar tegenover zien we op het Leeuwarder hof waarachtig Johan Maurits van Nassau, de 'Braziliaan', geschilderd. Nu eens niet mét zwarte bediende of slaaf, zoals we die kennen van andere portretten van hem. Deze graaf van Nassau-Siegen was in vele opzichten de internationale spilfiguur van zijn familie. Als gouverneur van Brazilië was hij vertrouwd met het werk op de suikerplantages door slaven, die hij liet aanvoeren vanuit West-Afrika. Zijn splinternieuwe classicistische stadshuis in Den Haag werd niet voor niets het Suikerpaleis genoemd – nu het Mauritshuis. Hij had botanici en schilders meegenomen naar Brazilië. Schatten liet hij uit dat land naar de Republiek verscheppen om ze in zijn nieuwe huis aan gasten te tonen. Na zijn verblijf in de West stelden de Staten-Generaal hem aan op een van de hoogste militaire posten voor de verdediging van het land. In met name de jaren 1665 en 1672-1673 deed hij van zich spreken in het tegenhouden van eerst Munsterse en daarna Franse troepen - tot in Friesland toe. In het Haagse gaf hij onderricht aan genoemde Hans Willem Bentinck hoe deze een tuin moest inrichten met decoratieve elementen. Zelf had deze ongehuwde Nassau in het Duitse Kleef, als stadhouder van de Brandenburgse keurvorst, tuinen en parken van allure laten aanleggen. Helemaal conform de modes van zijn tijd. Een bezoek aan zijn schepping in het huidige Kleef is nog altijd de moeite waard. Bentinck had heel goed geluisterd naar 'de Braziliaan', want hij maakte later van zijn tuin op Zorgvliet een soort theater waarin hij in 1691 buitenlandse vorsten rondleidde. Een aantal jaren later stapte hij zelf als ambassadeur van de Republiek en inmiddels botanisch connaisseur samen met Lodewijk XIV rond in diens grootse tuinaanleg van Versailles. Bentinck zag daar wel verbeterpunten. Eerder al had zijn patroon Willem III hem aangesteld als opzichter van de koninklijke tuinen in Engeland.

Huize Zonnebeek te Enschede, van textielbaron Jan Bernard van Heek en zijn Amerikaanse vrouw Edwina Burr Ewing.

We hoeven niet alleen naar deze hoge kringen te kijken om overzeese banden te vinden die het buitenleven in de Republiek kleurden. De gehele achttiende eeuw door, maar ook nog in de negentiende eeuw blijven in de levensstijl van kapitaalkrachtige burgerlijke families koloniale sporen aanwezig. Wie denkt niet aan het verhaal over de familie Kegge uit de *Camera Obscura* van Hildebrand, alias Nicolaas Beets, uit de late jaren 1830. Hierin wordt op ironische wijze een voormalige plantage-eigenaar en parvenu uit de West, Jan Adam Kegge, vereeuwigd. En wie moet bij het gadeslaan van het huis Zonnebeek bij Enschede van het bemiddelde echtpaar Van Heek-Burr Ewing uit 1906 niet onmiddellijk denken aan de klassieker van het witte doek *Gone with the wind* met zijn voor het zuiden van de Verenigde Staten typerende plantage huizen. Voor de Amerikaanse Edwina van Heek was dit huis een herinnering aan het huis in *colonial style* van haar grootmoeder in Tennessee. Het kapitaal dat door het echtpaar in hun huis en landgoed was gestoken kwam echter niet uit het verre Amerika maar uit de winsten van de nabije textielindustrie van de Van Heeks.

Met dit laatste voorbeeld kunnen we terugkeren naar het begin van deze paragraaf: adel en burgerij. Er valt iets voor te zeggen om de wereld van de adel in eerste instantie met kastelen te verbinden en die van de burgers, of het deftigste deel daarvan: het patriciaat, met die van de buitenplaatsen. Zo zou er voor de periode van de Republiek (1580-1795) na 1600 een denkbeeldige grens te trekken zijn tussen Oost- en West-Nederland, hier de regio van de adel, daar de regio van de burgers. Maar al in de achttiende eeuw zien we dat adel en patriciaat qua levensstijl en wooncultuur steeds meer op elkaar gaan lijken. In de negentiende eeuw, wanneer huwelijksbanden tussen adellijke en patricische families inmiddels veel frequenter zijn, wordt het onderlinge verschil nog kleiner. Dat neemt niet weg dat er altijd een zekere exclusiviteit is blijven hangen rond die adellijke families die hun grootgrondbezit langdurig konden aanhouden en de daarbij horende tradities zoals de jacht bleven cultiveren. Het is geen toeval dat we zulke families en hun buitenhuizen tot in de twintigste eeuw met name in het oosten en zuiden van ons land vinden. Van oudsher bestonden hier ook huwelijksallianties met vooral Duitse en enige Belgische adellijke geslachten. Niet toevallig, en min of meer het spiegelbeeld van het adellijk historische grootgrondbezit in Nederland, is dat burgerij en patriciaat sterker dan de adel

vertegenwoordigd waren in de besturen van handelsondernemingen van de VOC en WIC en andere vergelijkbare ondernemingen in Oost- en West-Indië. Overigens zou pas vanaf het midden van de negentiende eeuw het aantal Nederlanders in de overzeese gebiedsdelen, en dan met name Nederlands-Indië, sterk toenemen. Deze trend valt ook direct af te lezen aan het aantal personen uit *Nederlands's Adel* (het rode boekje) en *Nederland's Patriciaat* (het blauwe boekje) dat in de Oost leefde en stierf. Ten slotte valt daarin op hoe niet alleen een fors deel van de Nederlandse adel buitenlandse, met name Duitse, wortels heeft, maar datzelfde ook geldt voor het patriciaat met zijn circa 1800 families. Uit een recent onderzoek naar vierhonderd, meer recent in deze laatste groep opgenomen families blijkt zelfs dat bijna de helft ervan van buitenlandse oorsprong was. Het laat nog eens zien hoezeer mannen en vrouwen die geografische en sociale grenzen overschreden hun stempel op de Nederlandse geschiedenis hebben gezet.

Van Grand Tour, via toertjes naar massatoerisme

Ongetwijfeld zal voor velen de eerste associatie met het woord 'grens' een landsgrens zijn. En de tweede, die van reizen. In het verlengde van landsgrens liggen termen als provincie-, regio- en dorpsgrens. Menig publicatie geeft aan dat mensen vroeger nauwelijks buiten hun dorpsgrenzen laat staan hun regio kwamen. Toch werd er drie, vier eeuwen terug al heel veel gereisd in het verstedelijkte Holland. Sommige getallen blijven indrukwekkend. Zo zijn van verschillende trekvaartroutes cijfers bekend. Op het hoogtepunt, in 1661, reisden in totaal ongeveer 330.000 personen van Haarlem naar Amsterdam en *vice versa*. En de trekvaart Haarlem-Leiden kende in het topjaar 1677 148.000 passagiers. Voor het merendeel van de passagiers zal de reisreden samen hebben gehangen met werk of familiebezoek. Een enkeling zal op weg zijn gegaan naar een eigen buitenplaats of die van familie of vrienden in Kennemerland of langs de Utrechtse Vecht. En tussen al die passagiers zat nu en dan ook iemand die de trekvaartroute onderdeel had laten uit maken van zijn *Grand Tour*.

Wat is zo'n 'grote reis'? Kort en goed verwijst het fenomeen naar een onderdeel van de opvoeding in de vorm een zeer kostbare educatiereis van een paar maanden tot enkele jaren die jongelingen op de rand van volwassenheid maakten voor hun toekomstige carrière. Oorspronkelijk waren zij de zonen van aristocraten uit Engeland, Frankrijk en het Duitse Rijk. Het verschijnsel speelde wat later ook binnen de Nederlandse adel en, wel bijzonder, ook binnen kringen van burgers zoals regenten, hoge ambtenaren en rijke kooplieden in de Republiek. Met name Frankrijk, Italië en Genève werden aangedaan; buitenlanders reisden ook wel naar of via de Republiek, in hun ogen een heel bijzonder, vooral rijk land. De Grand Tour bracht de jongelui in andere streken, er werden kastelen, buitenplaatsen en tuinen bezocht, aan universiteiten gestudeerd, in andere talen geoefend. Medestudenten, geleerden, gastheren en gastvrouwen - ze schreven met alle plezier een woordje of gedichtje in het *album amicorum* van de buitenlandse gast. Hier deden de jongeren levenswijsheid op, leg-

Hofwijck Voorburg, door Frederik de Moucheron (ca. 1700). Huygens Hofwijck Voorburg.

den ze illustere contacten en vergaarden ze, wie weet, enige zelfkennis. Vooral hun vaders zagen in dit alles een leerschool voor het leven en de opstap naar een mooie carrière. We kunnen in dit verband vele namen noemen. Maar een steekt er toch echt boven uit: Constantijn Huygens. Hij was als jonge diplomaat in Venetië en in Londen en kwam met indrukken van Palladio en Indigo Jones thuis. Op basis daarvan liet hij in Den Haag en Voorburg een imposant stadshuis en een charmant buiten (Hofwijck) bouwen en een nog intrigerender tuin aanleggen.

Goed dat is Holland, maar er is ook Gelderland: bijvoorbeeld Johan Frederik Willem baron van Spaen, van kasteel Biljoen bij Velp. We zijn anderhalve eeuw later. In 1770 keerde hij terug van een reis van 16 maanden door heel Europa. Hij had hoven en vorsten bezocht, alle culturele centra van Frankrijk, Italië, Oostenrijk en Duitsland bestudeerd, tuinen en landschappen bewonderd. Zijn Grand Tour kostten 18.000 Florijnen! Smaak en modes waren inmiddels veranderd. Hij voorzag zijn kasteel van een zaal met wanden en gewelfd plafond voorzien van stucornamenten naar prenten van Piranesi. Dat waren gezichten op Rome, die hij aldaar had gekocht. Ook de tuin rond het kasteel onderging veranderingen, net als het landschap tegen de helling van de Veluwezoom. Zo kwam er zijn landschapspark Beekhuizen met een kluizenaarshut, een moshut, het 'Celon' (salon), cascades, vijvers, bruggetjes en uitzichtpunten. Toen nog uniek voor ons land.

Inmiddels was er wel wat gebeurd op het vlak van reizen. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw maakte het humanistische reisideaal plaats voor een wat meer ongedwongen reiscultuur. De reizen werden toertjes, dat wil zeggen kortere plezier- en cultuurreisjes waarin ontspanning, vermaak en belangstelling voor van alles over de grens voorop stond. In de achttiende eeuw waren steden en streken in de Nederlanden zelf de belangrijkste reisbestemming geworden; weldra aangevuld met Kleef, Bad Bentheim en de Rijnvallei. Deze reisjes waren goedkoper, minder tijdrovend, veiliger en comfortabeler en dus voor bredere groepen toegankelijk. De achttiende

De Italiaanse zaal van Kasteel Biljoen te Velp. (Bron: auteurs)

eeuw heet niet voor niets de eeuw van de opkomst van de massaconsumptie. Dat geldt ook voor reizen. Hogere middengroepen, onder wie vele mannen tussen de dertig en vijftig jaar, gingen, al dan niet met het gezin, 'speelreijsjes', 'plaisierreijsjes' of 'somertogjes' maken. Inderdaad, ze overschreden menigmaal grenzen. Ook nu was er veelvuldig bezoek aan kastelen, buitenplaatsen, tuinen en parken, maar die hoefden niet altijd nagebouwd te worden. Gebeurde dat wel, dan kon dat ook wel op vaderlandse schaal, wat bescheidener dus. Vele bezoekers gingen juist kijken hoe edellieden en gegoeden in een voor hun vreemde wereld leefden. Zeer geliefd was ook het wandelen door de landschapsparken die bij vele buitenplaatsen lagen. In onze negentiende-eeuwse Romantiek moesten bezoekers zichzelf (her)ontdekken in de 'ongerepte' natuur, waarbij pittoreske dalen, schilderachtige heuvels en sublieme watervallen voor een heel scala aan emoties zorgden. Niet alleen de jongens van de Grand Tour deden verslag van hun reis, ook de heren, en soms dame, van de toertjes zetten hun reiservaringen op papier. Hun journalen doen steevast verslag van deelnemers, route, middelen van vervoer, familiebezoek, visites, overnachtingen, eten, bezochte locaties en objecten.

Waar het steeds meer om draait is om naast kennis te spuien ook blijk te geven van beleving, gevoel, emotie. Een fraai voorbeeld is *Het Journaal gehouden door de juffrouw Jacomina Scheltema gebooren van Nijmegen* (1799). Dat doet verslag van een reis van zes weken die het pas getrouwde echtpaar Scheltema-van Nijmegen in 1799 door Nederland maakte. Daarin komt de route gedetailleerd naar voren en worden bij vele dorpen en steden al dan niet waarderende opmerkingen geplaatst. Bijzonder is het grote aantal (bijna 40) buitenplaatsen dat onderweg werd aangedaan. Er is hier sprake van korte beschrijvingen

De salon van Beekhuizen Velp, door Daniel Johannes Torman Kerkhoff (1814). Gelders Archief.

Het Mauritsgraf nabij Kleef, onderdeel van 'somertogjes' die Kleef aandeden. Foto Astrid Kuiper.

of opmerkingen én van uitingen van smaak. We stuiten op kwalificaties als 'aardig', 'fraay', 'verrukkelyk', 'vreemd', 'uytgesteekt', 'aangenaam', 'verwonderlyk', 'intressant', 'Zwitsers' en 'schoon'. Gedurende hun rondreis bleven ze maar liefst tien dagen in Velp en liepen toen alles in die omgeving af. Beekhuizen van de genoemde Van Spaen bezochten ze zelfs meermaals. Uitgebreid wordt het landschapspark, gelegen tegen de helling van de Veluwezoom, beschreven. Jacomina zag zichzelf '... omringt van hoge bergen ... ik die nooyt bergen gezien had, zag my nu genoegzaam aan alle kanten, van dezelve omringt'. Later op hun reis staken ze over naar Texel en dan schrijft Jacomina: '... en staken ... in zee, voorwaar een voor my geheel vreemde vertooning, daar ik my in weynig tyd aan alle kanten van niets dan water omringd zag, het geen

Taco en Jacomina Scheltema-van Nijmegen in op Siepenberg achter Beekhuizen Velp (1799), door Tace Scheltema. Foto Jan Holwerda.

De paardenstal van Beslinga State, met een zwarte bediende, door Douwe Hansma (1836). Fries Museum.

voor my die nooyt op zee geweest was een wonderlyk gezigt op leverde'. Voor zulke emoties reizen wij tegenwoordig naar het andere einde van de wereld. Noordzee en Veluwe, kom op, dat is toch heel gewoon. In de tweede helft van de negentiende eeuw gaat het fenomeen plezierreisje langzaam over op nog massaler toerisme. Stoomschip en trein stuwden het levenstempo omhoog. De rest is voor ons geschiedenis. Toch

bleef reizen zonder praktisch oogmerk nog lang een voorrecht dat voor de meerderheid van de Nederlandse bevolking niet was weggelegd. Vanaf de jaren 1960 zijn vakanties en reizen gemeengoed. Francs, lires, marken en guldens zijn inmiddels verdwenen, vele grensposten in Europa vervielen, zelfs de wereld is door vlieg reizen steeds kleiner geworden. Globalisering en massaconsumptie zijn alom aanwezig. Toch is dat maar een kant van de

medaille. Groot zou eigenlijk moeten zijn de uitdaging om in den vreemde niet steeds op te zoek gaan naar het bekende en vertrouwde, maar juist oog te krijgen voor de eigenheid van andere culturen, voor andere levensstijlen en gewoonten. Hier valt heel veel meer over te zeggen. Laten we het voorlopig maar zo zien: 'Wie maar een cultuur kent, kent geen', zei eens een wijze antropoloog.

Ter afsluiting

Hiervoor hebben we gezien hoe reizen van Nederlanders over de grens de eigen cultuur van kasteel, buitenplaats en tuin hebben bestempeld. Hoe zagen nu buitenlanders die naar de Lage Landen kwamen aan tegen de grotere huizen en tuinen van met name de bovenlagen van adel en rijke burgerij in steden en dorpen? Neem de Franse gezant Ogier die in 1636 met een heel voornaam gezelschap door Groningen en Friesland reed om daar zowel paarden als schilderijen te kopen. Hem viel op dat op het platteland van deze streken nog zoveel adellijke huizen stonden. Hij had er nog nooit zo veel bij elkaar gezien. Elk dorp bezat er wel meerdere. Dezelfde soort verbazing zien we bij buitenlandse reizigers die in de zeventiende en achttiende eeuw met trekschuit of speelvaartuig van hun gastheer over de Vecht of andere wateren bewogen. Ze hadden alle tijd om vooral een groot aantal fraai aangelegde tuinen te bewonderen. Al hadden die huizen en tuinen bescheiden afmetingen, een ding wisten deze reizigers zeker: Holland was een rijk land. En dat beeld straalde in genoemde eeuwen ook af op sommige andere gewesten. Alleen wie langer in de Republiek woonde, zoals de Engelse ambassadeur sir William Temple rond 1672, had oog voor het bestaan van de adel met zijn kastelen in dit vlakke land en wist dat deze kleine groep, aangevuld met personen uit de Duitse en Schotse adel, een belangrijk rol speelde in het leger van de Republiek. Hoe dat ook zij, de verschillende landschappen in de Republiek waren nog bezaaid met vele buitenplaatsen en kastelen. Pas vanaf de late achttiende eeuw zou daarin verandering komen en dan weer een eeuw later brak voor het eerst het besef door dat deze huizen monumenten waren en als erfgoed behouden moesten blijven. Hun behoud werd in de loop van de twintigste eeuw een zaak die niet langer alleen de eigenaren aanging, maar ook de samenleving.

Dit is de grote lijn. Is daarmee alles gezegd? Nee, natuurlijk.

Over de grens! is immers ook een aansporing voor nader onderzoek naar kastelen, buitenplaatsen en tuinen. Hoe staat het er eigenlijk voor met dat onderzoek bij ons? Hoe bekend zijn de vruchten daarvan?

Tinco Martinus Lyck-lama à Nijeholt, door Emile Vernet-Lecomte. Musée de la Castre Cannes

Niet zo bekend, want in tegenstelling tot Engeland (en waarschijnlijk ook Duitsland) is de neerslag in spraakmakende monografieën of overzichtswerken erg bescheiden in ons land. Waar ligt dat aan? Vermoedelijk aan twee dingen: het uiteenvallen van zulk onderzoek in superspecialisaties als met name bouwhistorie, tuinhistorie en kunstgeschiedenis. Schoorvoetend komt daar de afgelopen tijd verandering in. Gelijk elite- en adelsgeschiedenis zich zoetjesaan wat meer bewegen in de richting van het hart van de sociale en culturele geschiedenis in Academia, zo kunnen in het kielzog daarvan studies over kastelen en buitenplaatsen (wie weet ook landgoederen) meevaren. De vraag die zich hier opdringt is of het allemaal niet wat sneller zou kunnen. Bijvoorbeeld door wat meer over genoemde vakgrenzen heen te kijken en niet te veel te focussen op de geschiedenis van die ene o zo belangrijke buitenplaats. Of door – *here we go again*: over de grens! – het strikt nationale kader of regionale kader ('mooi Gelderland') eens wat los te laten en over al te enge tijdsafbakeningen heen te springen. Dat is zeker een uitdaging, want nu zal ook gekeken moeten worden naar agrarische geschiedenis en stadsgeschiedenis, of gebruik worden gemaakt van *oral history* en biografie. Ja zelfs literaire kunstgrepen zullen niet langer taboe zijn. Ze kunnen helpen het lezerspubliek niet slechts met een feitenrelaas op te schepen maar haar een boeiend verhaal voor te houden. Het heeft onder Nederlandse historici even geduurd maar nu wordt het werk van Simon Schama en Jonathan Israel over onze eigen geschiedenis (vanaf de Middeleeuwen) – en dat zijn toch twee behoorlijk uiteenlopende Britse historici – als inspirerend en baanbrekend gezien. Wat zij als relatieve buitenstaanders goed zagen was hoezeer de Nederlanden van het begin af aan afhankelijk waren van internationale contacten, van handel, van innovaties en, niet te vergeten, hun plaats in de Europese Republiek der Letteren. Beter dan menig vaderlands historicus zagen zij hoe zelfs kastelen en buitenplaatsen pasten in de *Werdegang* van de Nederlandse cultuur. En nog maar eens *Over de grens!* gezien, waar blijven de monografieën waarin de recente geschiedenis van het denken over en het beheer van (monumentaal) erfgoed in Nederland op een aantrekkelijke manier wordt verhaald? Inderdaad, we hebben nog geen Peter Mandler, laat staan een Marc Girouard, zien opduiken op dit onderzoeksveld in Nederland. Bij ieder

symposium dat in ons land over de toekomst van het beheer van cultureel erfgoed wordt gehouden is er wel een inleider of vraagsteller die wijst op het bestaan van de National Trust aan de overkant van de Noordzee. Om dan te vervolgen: en waarom bestaat zo'n soort instelling niet bij ons? Het begin van het antwoord op die vraag ligt vermoedelijk bij nader inzien in de grote culturele diversiteit van ons land, een diepgeworteld particularisme en een minder nationaal gedragen eilandgevoel van 'Wij Nederlanders'. Dit alles neemt niet weg dat een bezoek aan een zich in eerste instantie lokaal aandienend landschap met daarin een kasteel, buitenplaats of tuinaanleg een uitstekend begin kan zijn om te beseffen hoezeer invloeden 'van over de grens' dit landschap hebben bepaald.

Beknpte literatuurlijst

- A. M. Backer, *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap* (Rotterdam 2016).
- A. M. Backer, E. Blok en C.S. Oldenburger-Ebbers, *De natuur bezworen. Een inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de middeleeuwen tot het jaar 2005* (Rotterdam 1998).
- W. Beckford, *Een dromer op Reis. Een Grand Tour* (Amsterdam 1991; oorspr. 1783).
- W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (Assen 1973).
- V. Bezemer-Sellers, *Country Gardens in Holland 1600-1650* (Amsterdam 2001).
- M. van Damme e.a., *Heren op het land. Buitenplaatsen van Twentse textielabrikanten* (Zwolle 2013).
- M. Dresser, *Slavery Obscured. The Social History of the Slave Trade in an English Provincial Port* (London 2001).
- R. van Gelder, *Dichter in de jungle. John Gabriel Stedman (1744-1797)* (Amsterdam 2018).
- M. Girouard, *Life in the English Country House. A Social and Architectural History* (Yale 1978).
- Adrian Goldsworthy, *Hadrian's Wall* (New York 2018).
- J. Holwerda, 'Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters en Johan Carl Krauss', *Cascade. Bulletin voor tuinhistorie* 19 (2010) nr. 2, 51-81.
- D. Hondius, *Blackness in Western Europe: Racial Patterns of Paternalism and Exclusion* (London 2014).
- E. de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Groningen 1992).
- Y. Kuiper, 'What about the Moorish Footman? Portrait of a Dutch Nabob as a Dedicated Follower of Fashion', in: J. Ilmakunnas and J. Stobart (eds.), *A Taste of Luxury in Early Modern Europe* (London 2017) 77-97.
- Y. Kuiper, N. Bijleveld and J. Dronkers (eds.), *European Nobilities in the Twentieth Century* (Leuven/Paris/Bristol 2016).
- J. Leerssen, *National thought in Europe. A cultural history* (Amsterdam 2006).
- P. Mandler, *The Fall and Rise of the Stately Home* (Yale 1997).
- W.G.J.M. Meulenkamp, 'Am Rande chinesisch: Chinoise im Grenzland der Niederlande und Deutschland, in: D. Welich (Hg.), *China in Schloss und Garten, chinoise Architekturen und Innenräume* (Dresden 2008), 100-105.
- K.A. Ottenheym, *Philips Vingboons architect (1607-1678)* (Amsterdam 1990).
- R. Paesie, *Sociëteit van Essequibo. Op- en ondergang van een coöperatieve scheepvaartonderneming, 1771-1788* (Vlissingen 2017).
- P. Readman, *Storied Ground. Landscape and the Shaping of English National Identity* (Cambridge 2018).
- M. van Rossum, *Kleurrijke Tragiek. De geschiedenis van de slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015).
- E. Schreuder en E. Kolfin (red.), *Black is Beautiful. Rubens tot Dumas* (Zwolle 2008).
- E. Schreuder, *Cupido en Sideron. Twee Moren aan het hof van Oranje* (Amsterdam 2017).
- H.S. van Straaten, *Maurits de Braziliaan. Het levensverhaal van Johan Maurits van Nassau-Siegen* (Amsterdam 1998).
- M. van Strien-Chardonneau, *Le Voyage de Hollande; récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies (1748-1795)* (Oxford 1994).
- J. Stobart (ed.), *Travel and the British Country House. Cultures, critiques and consumption in the long eighteenth century* (Manchester 2017).
- W. Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (London 1672); (met inleiding van D.J. Roorda *Ambassadeur in de Lage Landen* (Bussum 1978).
- H.J.M. Tromp, *De Nederlandse landschapsstijl in de achttiende eeuw* (Leiden 2012).
- G. Verhoeven, *Anders reizen. Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009).
- F. Vogelzang, 'Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg', *Virtus. Journal of Nobility Studies* 22 (2015) 147-170.
- K. Zandvliet, *De 500 Rijksten van de Republiek. Rijkdom, geloof, macht en cultuur* (Zutphen 2018).

Voor de jeugd het stripboek: E. Heuvel en I. Mok, *Quaco. Leven in slavernij* (Zutphen 2015).

Uit de vele weblogs: Annemieke van der Vegt, *Hoe heette Christiaan? Zoektocht naar een vergeten Levensverhaal*. <https://www.hoeheettechristiaan.nl/>

Uit een hele serie van lokale gidsen van het project Mapping Slavery (Vrije Universiteit Amsterdam): *The Amsterdam Slavery Heritage Guide* (Amsterdam 2014; extended second edition 2018).

Jan Holwerda info@groenverleden.nl

Yme Kuiper y.b.kuiper@rug.nl

Over de auteurs

Prof. dr. Yme kuiper

Yme Kuiper, emeritus hoogleraar RU Groningen, (Faculteit Letteren). Publiceert als antropoloog en historicus onder andere over buitenplaatsen, landgoederen en (internationale) adelsgeschiedenis. Enige recente publicaties: Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw (Hilversum 2015; met Ben Olde Meierink, red.); Nobilities in Europe in the Twentieth Century (Leuven/Paris/Bristol 2015; with Nikolaj Bijleveld and Jaap Dronkers, eds.); en Afscheid van Arcadië? Wegen naar een nieuwe historische antropologie van buitenplaats en landgoed.

Jan Holwerda

Jan Holwerda (1960) is de man achter bureau Groen Verleden. Hij studeerde aan de Hogere Bosbouw en Cultuurtechnische School te Velp (wat nu Van Hall Larenstein heet). Zijn groene opleiding en interesse voor geschiedenis leidde in de loop der jaren tot verdieping in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur en tot allerlei publicaties op dit terrein. Historisch onderzoek is uitgevoerd voor eenvoudige tuinhistorische objecten (denk bijvoorbeeld aan een vervallen moestuin of een theekepel of prieel) tot (terrein)delen van of complete buitenplaatsen, landgoederen en historische tuinen en parken.

Colofon

© Nederlandse Kastelenstichting, Amersfoort, 2019.

Uitgever

Nederlandse Kastelenstichting, Kenniscentrum voor kasteel en buitenplaats
Klooster O.L.V. ter Eem
Daam Fockemalaan 22
3818 KG Amersfoort
T 033 5100 577
info@kastelen.nl
www.kastelen.nl
www.dagvanhetkasteel.nl

Redactie

Heidi van Limburg Stirum, Chrissy Flohr,
Jacques Hendrickx en Fred Vogelzang

Team Dag van het Kasteel 2019

Heidi van Limburg Stirum, Janneke van Dijk, Chrissy Flohr, Martien Verdenius, Fred Vogelzang, Ben Olde Meierink, Ineke Mok, Ellen Steffers-Dekker, Barbara Joustra, Thom Lubberding, Marit de Wit, Valentijn As, Roseanne Bouma, Otto van Limburg Stirum

Ontwerp en opmaak

Frank de Wit, Zwolle

Copyright en disclaimer

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Deze krant is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Toch is het mogelijk dat informatie in deze krant onvolledig of onjuist is. De uitgever aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor eventueel geleden schade door onjuistheden in dit blad.

Dit essay en Dag van het Kasteel zijn tot stand gekomen met steun van:

- Fonds voor Cultuurparticipatie
- Donatus
- BAAC
- Ridderschap van Gelderland
- Ridderschap van Utrecht
- Prins Bernhard Cultuurfonds Overijssel
- Overijsselse Kastelen Stichting
- kfHeinfonds
- Prins Bernhard Cultuurfonds Gelderland
- Provincie Gelderland
- Provincie Overijssel
- Mondriaanfonds

Steun ons, word donateur

NKS is een onafhankelijke non-profit stichting met een ANBI status. U kunt ons helpen bij ons werk door donateur te worden, voor een bedrag van 35,- per jaar. Daarnaast kunt u ook een specifiek project steunen, aan ons schenken of ons gedenken in uw testament. Wilt u meer weten over de mogelijkheden, neem dan gerust contact op met onze directeur via h.vanlimburgstirum@kastelen.nl of bel 06 3017 2123.

